

*Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига
қарашли Тошкент ислом университети
Фикҳ иқтисод ва табиий фанлар факультети
Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий
муносабатлар кафедраси
Ташқи иқтисодий фаолият фанидан*

РЕФЕРАТ

Мавзу: Ташқи савдо олди-сотди шартномаси

Бажарди: М.Юнусов.

Қабул қилди: _____

Тошкент-2010

Режа:

1. Ташқи савдо шартномасини ўрганишнинг зарурлиги ва аҳамияти
2. Шартноманинг шартлари
3. Тижорат битимини бажарилишини расмийлаштирадиган ташқи савдо ҳужжатлари.

1. Ташқи савдо шартномасини ўрганишнинг зарурлиги ва аҳамияти

Моддий-буюм шаклидаги товарларнинг олди-сотди шартномаси халқаро тижорат амалиётида *шартнома* деб аталади.

Олди-сотди шартномаи тижорат ҳужжати бўлиб, ташқи савдо битимида расмийлаштирилади. Унда томонларнинг товар етказиб бериш тўғрисидаги мажбуриятлари баён этилади. Ташқи иқтисодий битимни тузишда томонлар битим тузишда қайси давлатнинг ҳуқуқидан фойдаланиш зарурлигини ва томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаб олишлари керак.

Олди-сотди шартномасини тузишни тартибга солиш ва сотувчи ҳамда харидорнинг ушбу шартномадан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлари БМТнинг олди-сотди шартномалари тўғрисидаги конвенциясида бирхиллаштирилган. Агар шартнома томонларидан бири конвенцияга қўшилмаган мамлакатларда жойлашган бўлса, бундай битимга нисбатан Конвенция қўлланилмайди. Агар томонлар ўртасида келишув бўлмаса, у ҳолда:

- олди-сотди шартномасида сотувчи бўлган;
- комиссия (консигнация) шартномасида комитент бўлган;
- топширув шартномасида ишонч билдирувчи бўлган;
- ташиш шартномасида ташувчи бўлган томон жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

МДХ мамлакатларининг қонунларига кўра, олди-сотди шартномаси бўйича харидорнинг товарга эгалик ҳуқуқи унга товар берилган вақтдан бошлаб кучга киради. Агар харидор етказиб беришни ўз бўйнига олган бўлса, транспорт ташкилоти ёки почта харидорнинг вакили ҳисобланади ва унга товарни бериш харидорнинг ўзига бериш деб ҳисобланади. Агар сотувчи бирор жойгача товарни етказиб беришга жавобгар бўлса ҳамда товар харидор ёллаган етказиб берувчилар томонидан олиб кетилса, у ҳолда товар биринчи етказиб берувчига берилиши биланок эгалик ҳуқуқи харидорга ўтади. Коносамент ёки бошқа товар тарқатиш ҳужжатлари товарнинг ўзига нисбатан қўлланиладиган ўтказишга расмийлаштирилади.

Шартнома тузишдан олдин томонлар унинг барча шартларини келишиб оладилар. Бир томон шартнома лойиҳасини ишлаб чиқади, бошқа томон эса уни ўрганади ва қўшимчалар киритиб, ўзгартиради.

Ҳамма баҳсли ўринлар ҳал этилгач, томонлар шартнома тузадилар ва шу пайтдан бошлаб шартнома бўйича томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари юзага келади.

Агар шакли ва имзоланиш тартибига риоя қилинмаган бўлса, ташқи савдо шартномаси (қаерда тузилганлигидан қатъи назар) ҳақиқий деб ҳисобланмайди. Шу билан МДХ мамлакатларидаги шартнома тузиш тартиби БМТнинг халқаро

олди-сотди шартномалари тўғрисидаги конвенцияси бўйича битим тузиш тартибларидан фарқ қилади. Бунга кўра битим тузишнинг оғзаки шаклига йўл қўйилади.

2. Шартноманинг шартлари

Ташқи савдода қўлланиладиган шартномалар турли шартларга эга. Улар товарни тавсифлайди, битимнинг тижорат хусусиятларини, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Шартноманинг барча шартларини қуйидагича тавсифлаш мумкин.

- сотувчи ва харидор учун уларнинг мажбурийлиги нуқтаи назардан;
- универсаллиги нуқтаи назардан;

Мажбурийлиги нуқтаи назаридан шартноманинг шартлари мажбурий ва қўшимча шартларга бўлинади.

Мажбурий шартларга қуйидагилар киради:

- битим тузувчи томонларнинг номи; - шартноманинг предмети; - сифат ва сони; - етказиб беришнинг асосий шартлари; - баҳоси; - тўлов шартлари; - санкция ва рекламациялар (жарималар, даъволар) нинг турлари; - томонларнинг юридик манзиллари ва имзолари.

Қўшимча шартлар қуйидагилар:

- товарни топшириш ва қабул қилиш тартиби; - суғурталаш тартиби; - юклаш ҳужжатлари; - кафолатлар; - ўраш-жойлаш ва маркировка; - форс-мажор ҳолатлари; - арбитраж; - бошқа шартлар;

Мажбурий шартларда агар томонлардан бири ушбу шартларни бажармаса, бошқа томон шартнома бузиши ва шартнома сарфларини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир. Қўшимча ёки жуда муҳим бўлмаган шартлар ҳам мавжуд. Ушбу шартлардан бирини бир томон бузса, иккинчи томон шартнома бузишни талаб қилишга ҳақли эмас.

Универсаллиги нуқтаи назардан шартноманинг шартлари индивидуал ва универсал шартларга бўлинади:

Индивидуал яъни фақат бир конкрет шартномага хос бўлган шартларга қуйидагилар киради:

- муқаддимада акс эттирилган томонларнинг номи; -шартноманинг предмети; -товарларнинг сифати; -товарларнинг сони; -баҳоси; -етказиб бериш муддатлари; -томонларнинг манзили ва имзоси;

Универсал шартларга қуйидагилар киради: -товарни қабул қилиш-топшириш; -етказиб беришнинг асосий шартлари; -тўлов шартлари; -ўраш-жойлаш, маркировка; -кафолатлар; -санкциялар ва рекламациялар; -форс мажор ҳолатлари; -арбитраж;

Шартномаларни тузишда контрагент мамлакатдаги савдо одатларини ҳисобга олиш керак. Савдо анъаналари деганда халқаро савдо амалиётида шакллланган умумэтироф этилган ягона қоида тушунилади. Бу қоидаларнинг аҳамияти шундаки, агар бирор бир ноаниқликлар мавжуд бўлса, томонлар халқаро савдо одатини қўллайдилар.

Аслида шартнома тузишда ва уни бажаришда юзага келган барча эҳтимол бўлган саволларни олдиндан айтиб бўлмайди.

А. Муқаддима

Муқаддима матндан олдин келади ва “шартнома” сўзидан олдин бошланиб, ундан кейин шартнома рақами берилади.

Кейин томонларнинг номи аниқ кўрсатилади. Шунингдек, контрагентлар сифатида томонларнинг таърифи берилади. Масалан, “сотувчи” ва “харидор” ёки “буюртмачи” ва “етказиб берувчи”.

Муқаддиманинг намунаси

Шартнома № 1/010693-ГК

Тошкент шаҳри

2000й Июнь

Келгусида “сотувчи” деб номланган “Экспорттехника ЛТД” масъулияти чекланган жамияти бир томондан ва “Nippon rims” (Япония) фирмаси келгусида «харидор» деб номланган иккинчи томондан ушбу шартномани шу ҳақда туздиларким, сотувчи харидорга қуйида санаб ўтилган шартларда қуйидаги товарларни етказиб беради

Б. Шартноманинг предмети

Муқаддимадан кейин шартноманинг предмети таърифланади ва унинг номи, тавсифи, модели, нави ва шакллари кўрсатилади.

Масалан,

“К 100-80-160 насос агрегатлари”

В. Сони ва миқдори

Шартномада миқдорни ўлчаш бирлиги уни аниқлаш тартиби, меъёри ва ўлчов тизими аниқ белгиланади.

Товарнинг миқдори ва унга мос бўлган ўлчовларда дона, кг, бош ва х.к. кўрсатилади.

Шартномада меъёр ўлчовларининг тизимини белгилаб олиш зарур. Чунки турли мамкатларда турлича ўлчов birlikлари қўлланилади. Бир хил номдаги ўлчов birlikлари (масалан тюк, бутил, қоп, бочка) турли мамлакатда турли миқдорга эга. Масалан Австралияда ювилган жун туюки 100 кгни, Янги Зеландияда 145 кгни, Уругвайда эса 480 кгни ташкил этади.

Бразилия, Венесуэлла, Мексика, Колумбияда бир қоп кофе 60 кг бўлса, Эквадор, Ямайкада 90 кг, Японияда 77 кг, Никарагуада 70 кгни ташкил қилади.

Хомашё масса ва ҳажм билан ўлчанадиган товарларнинг миқдорига қўшимча изоҳ берилади ва миқдор ёнига “+F-” ишораси қўйилади. Масалан 10000 т +F-0,5%.

Баъзи массали товарлар ташиш пайтида табиий йўқолиш хусусиятига эга. Сабаби қуриш, силкиниш, тўкилиш ва х.к. Бунда томонлар шартномада “франшиз”ни келишиб оладилар (сиғими, ўлчами) ҳамда табиий йўқолишини тўлашини аниқлаб оладилар.

Шунингдек, шартномада қадоқлаш воситасининг оғирлиги товарнинг умумий оқирлигига кириш-кирмаслиги ҳам келишиб олинади. Шундан келиб чиқиб, брутто-товарнинг ўраш-жойлаш материаллари билан биргаликдаги,

оғирлиги ва нетто товарнинг идишлар, ўраш материалларисиз оғирлиги аниқлаб олинади.

Г. Товарнинг сифати

Товарларнинг сифатини шартномада аниқлаб олиш товарнинг характеристикасини белгилаш, яъни унинг харидор талабига мувофиқ ва яроқлилигини белгилашдир. Сифатни аниқлаш усули товарнинг хусусиятларидан ва халқаро савдода ушбу товарга нисбатан шаклланган амалиётдан келиб чиқиб белгиланади.

1) Стандарт бўйича:

Бу усул товарнинг сифати маълум стандартга тўла мос келишини назарда тутлади. Стандартлар турли ҳукумат ташкилотлари (миллий стандартлар, масалан ГОСТ, DIN тадбиркорлар уюшмалари, илмий-техник ассоциациялари томонидан ишлаб чиқилади. Стандартларни қўллаш шартномаларнинг ўрнатилишини енгиллаштиради. Унда стандартнинг номери ва санаси, уни тўлаб чиққан ташкилотнинг номини кўрсатиш етарли.

2) Техник шартлар бўйича

Агар маълум товарга стандарт бўлмаса ва унинг сифатини белгилаш учун техник шароит қўлланилса, ушбу шартлар ишлатилади. Техник шартлар шартноманинг матнида ёки унинг иловасида берилади.

3) Ўзига хос хусусиятига кўра.

Ўзига хос хусусиятлари шартномада илова тарзида берилади ва товарни тавсифловчи зарур техник ўлчамларни ўз ичига олади. Ўзига хос хусусиятлар асосан экспортчилар томонидан тузилади. Бундай ҳолларда шартномада ўзига хос хусусиятларини тузган ташкилотни ва бу хусусиятларни санаб ўтиш керак.

4) Намуна бўйича. Товар сифатини намуна бўйича аниқлаш асосан истеъмол молларига жорий этилади. Сотувчи оловчига маҳсулотнинг бир неча намунасини беради, харидор уларнинг хусусиятларини санаб кўради. Шартномада товарларнинг сифати намунага мос келишининг зарурлиги ёзиб қўйилади. Одатда учта намуна олинади ва уларнинг бири харидорда, иккинчиси сотувчида ва учинчиси бирор бир нейтрал ташкилотда сақланади.

5) Тасвирлаш бўйича. Бу усул индивидуал товарлар масалан, меваларга нисбатан қўлланилади. Унда товарнинг барча хоссалари батафсил баён қилинади.

6) Дастлабки кўздан кечириш бўйича. Бунда товарлар одатда аукционда ёки омборхонада сотилади. Шартномада бу усул “кўздан кечирилди-тасдиқланди” деган сузлар билан белгиланади.

7) Товардаги алоҳида моддалар бўйича. Бу усул товарда фойдали моддаларнинг максимал даражаси ва йўл қўйилмайдиган аралашмаларнинг минимал даражасининг фоизда кўрсатилишини назарда тутлади. Масалан, шакардаги сахароза.

8) Тайёр маҳсулотнинг чиқиши бўйича. Бу усулда тайёр маҳсулотнинг миқдори кўрсатилади.

9) Натурал оғирлиги бўйича.

Бу усулда дон маҳсулотларининг сифати аниқланади.

10) “ТЕЛЬ-КЕЛЬ” усули. Бу усул қисман, ҳали йиғиб олинмаган донли цитрусли экинларнинг ҳосилини сотишда ишлатилади. Агар у шартномага кўрсатилган номга (турга, навга) тўғри келса харидор товарни унинг сифатидан қатъий назар олиши керак.

Масалан:

Товарнинг алоҳида қисмларининг ўлчам кўрсаткичлари (тош кўмир, уруғлар, тузлар ва ҳ.к.

Д) Етказиб бериш муддати ва санаси. Етказиб бериш муддати томонлар келишиб олган ва шартномада назарда тутилган вақт ичида сотувчи харидорга битим предметини етказиб бериши зарур бўлган муддат. Бунда битим предмети бир вақтда, шунингдек, бўлиб-бўлиб бирор муддат ичида етказиб берилиши мумкин. Бир вақтда етказиб беришда томонлар етказиб беришнинг бир муддатини, маълум вақт давомида етказиб беришда эса хар бир партия учун етказиб бериш муддатини кўрсатишади.

Шартномада етказиб бериш муддатлари қуйидаги усуллар билан кўрсатилиши мумкин:

- етказиб беришнинг қайд этилган санасини белгилаш билан;
- бирор давр ичида (ой, чорак, йил) етказиб бериш муддатини белгилаш билан;
- махсус терминларни (“зудлик билан”, “омбордан” ва ш.к.) қўллаш билан.

Ташқи савдо амалиётида етказиб бериш муддатларини белгилаш учун (ой, чорак) календарь даври энг кўп қўлланилади. Етказиб бериш муддати сифатида аниқ календарь санаси анча кам қайд этилади.

Зудлик билан етказиб бериш деганда, халқаро амалиётда битим тузилиши билан бошланадиган маълум муддат тушунилади. Бу муддат савдо одатлари билан белигиланади ва 1 дан 14 иш кунгача бўлган муҳлатни ўз ичига олади. Бундай муддатларда товарларни етказиб бериш бўйича биржаларда, аукционларда, сотувчининг омборидан сотишлардаги битимлар амалга оширилади.

МИСОЛЛАР. 1. Ушбу шартнома бўйича сотилган товар 1997 йил апрелидан декабригача тахминан бир хилдаги партиялар билан етказиб берилади. 2. Товар 1997 йил сентябрь-ноябрь ойлари давомида етказиб берилади. Сотувчи муддатидан олдин етказиб бериш ҳуқуқига эга. 3. Ушбу шартнома бўйича товар 1996 йилнинг 25 сентябридан кечикмасдан етказиб берилиши шарт. 4. Сотувчи харидорга 1997 йилнинг февраль-апрелида Сотувчи ва Харидор ўртасида келишилганидек, етказиб бериш ойлари ва транспорт турига мувофиқ ҳолда товарни етказиб беради.

Сотувчига Харидорнинг розилигига биноан, товарни муддатидан олдин етказиб бериш ҳуқуқи берилади.

Сотувчининг товарни муддатидан олдин етказиб бериши мумкинлиги шартномада махсус қайта этиб ўтилиши керак. Агар бу қайд этилмаган бўлса, одатга кўра фақат харидорнинг розилигига биноан муддатидан олдин етказиб бериш мумкин.

Кўп ҳолларда олди-сотди шартномасига етказиб бериш санаси ҳақидаги изоҳ киритилади. Бу битим тузувчи томонларга келгусида етказиб беришнинг аниқ

муддатларига риоя қилиш ҳақидаги низоларга йўл қўймаслик имконини беради. Етказиб бериш санаси товарни ташиш усулларида келиб чиқиб, белгиланади улар қуйидагилар бўлиши мумкин:

- товарни ташишга қабул қилиб олинганлигидан далолат берувчи транспорт ҳужжатининг санаси;

- омборхона гувоҳномасининг санаси;

- сотувчи ва харидор вакилларида қабул қилиш-топшириш далолатномасига имзо чеккан санаси.

Е) Етказиб беришнинг базис шартлари. Ташқи савдо битимини тузишда шериклар товарни сотувчидан харидорга етказиб бериш билан боғлиқ (транспортда ташиш, йўлда суғурта қилиш, божхона ҳужжатларини расмийлаштириш ва ҳ.к.) кўплаб мажбуриятларни ўзаро аниқ тақсимлаб олишлари зарур. Бу мажбуриятлардан ҳар бири турли харажатларни назарда тутаяди, шунингдек, товарни транспортда ташишда унинг бузилиши ёки йўқолиши билан боғлиқ қалтислик ҳам мавжуд.

Шартнома томонларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини бирхиллаштириш учун шартноманинг базис шартлари ишлаб чиқилган. Улар сотувчи ва харидорнинг товарни етказиб бериш бўйича мажбуриятларини белгилаб беради, товарнинг тасодифан йўқолиши ёки бузилиши таввакалининг сотувчидан харидорга ўтишини ўрнатади.

Бу шартлар шунинг учун ҳам базис шартлар деб аталадики, улар етказиб бериш бўйича харажатлар товарнинг баҳосига кириш-кирмаслигидан келиб чиқиб, баҳонинг базисини (асосини) белгилаб қўяди.

Базис шартлари халқаро савдо амалиёти асосида ишлаб чиқилади. Улар товарларни етказиб бериш билан боғлиқ операцияларни соддалаштиради, халқаро савдода умумэътироф этилган ва қоида тариқасида, алоҳида давлатлар, портлар, савдо тармоқларининг тижорат амалиётида шаклланган савдо одатлари билан белгиланади. Базис шартларини келишиб олиш, уларни бир хилда тушуниш контрагентлар учун ташқи савдо битимлари самарадорлигининг муҳим омили ҳисобланади.

Тижорат терминларини шарҳлашга умумий ёндашувни ишлаб чиқиш бўйича Халқаро савдо палатаси катта ишлар қилди. У 1936 йилда биринчи марта Терминларни шарҳлашнинг халқаро қоидаларини (Инкотермс) ишлаб чиқди. Кейинчалик терминларнинг сони Инкотермсининг 1967, 1976, 1980, 1990 ва 2000 йиллардаги янги таҳририда кўпайиб борди. Инкотермсга янги терминларнинг қўшилиши транспортда ташишнинг янги турлари, масалан контейнерда, юклаш-туширишнинг горизонтал усулига эга бўлган трейлерлар ва паромларда ташиш кабиларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ хусусиятларни ҳисобга олишга интилишлардан келиб чиқди. Айтиб ўтилган базис шартлар (Инкотермсининг 1990 йилги таҳририда 13 та шарт-терминлар бор эди) ҳақиқатда ҳар қандай транспорт турида, жумладан аралаш ташишларда ҳам қўлланилиши мумкин.

Инкотермсининг шарт-терминлари шартномада уларга ҳавола қилинган ҳолларда қўлланилади. Уларнинг факультатив хусусиятга эгаллиги туфайли, уларни тўлалигича ёки бирор қисмини қўллаш тартиби келишиб олаётган томонлар орасида аниқлаб олинади. Шартноманинг шартлари ва Инкотермс

қоидалари бир бирига мос келмаган ҳолларда шартноманинг шартлари устувор аҳамиятга эга бўлади. Инкотермс мулк ҳуқуқининг бир томондан бошқасига ўтиши тўғрисидаги қоидаларга эга эмас. Бу қоидали шартномада махсус изоҳлаб ўтиш керак. Акс ҳолда, масала ушбу шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ асосида ҳал қилинади.

Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган субъектлар хорижий мамлакатларнинг фирмалари билан шартнома тузишда Инкотермсдан фаол фойдаланадилар. Шунинг учун ҳам кўрсатиб ўтилган терминларни билиш ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча иштирокчилари учун жуда муҳим.

Савдо битимларининг базис шартлари сотувчи ва харидорнинг асосий мажбуриятларини белгилаб беради. *Масалан, сотувчи қўлланилаётган базис шартларидан қатъи назар қуйидагиларга мажбур:*

- шартнома шартларига мувофиқ товарни етказиб беришга;
- товарнинг юклаб жўнатишга тайёрлиги ёки товарнинг юкланганлиги, товарнинг харидор ихтиёрига етказиб берилиши санаси ҳақида харидорни ўз вақтида хабардор қилишга;
- товарни текширишга кетадиган сарфларни тўлашга;
- товарни одатдагича ўраб-қадоқлашни ўз ҳисобидан таъминлашга. Савдонинг ушбу тармоғида товарни ўрамай ва қадоқламай жўнатиш қабул қилинган ҳолатлар бундан мустасно;
- амалиётда қабул қилинган, товар келишилган шартларда етказиб берилаётганлигини тасдиқловчи “соф” ҳужжатни харидорга бериш (“соф” деганда ўраш-жойлаш маҳсулотларининг камчиликларини кўрсатувчи изоҳлари бўлмаган ҳужжат тушунилади);
- экспорт қилаётганда олинадиган божхона йиғимлари ва солиқларни тўлаш;
- ўз ҳисобидан экспорт лицензияси ёки экспортга рухсат бериш учун зарур бўлган бошқа ҳуқумат қоғозини олиш;
- харидорга унинг илтимосига кўра ва унинг ҳисобидан товарнинг ўтиши ва консулик фактурасини олиб бериш (“кўрфаздан” деган шартлар бўлган ҳоллар бундан мустасно);
- харидорнинг илтимосига кўра, унинг ҳисобидан ва қалтисликли эвазига юк жўнатилаётган мамлакатда ва (ёки) товар ишлаб чиқарилган мамлакатда харидор учун белгиланган мамлакатга товарни олиб киришида зарур бўлиши эҳтимоли тутилган (тегишли ҳолларда эса – учинчи мамлакат орқали транзит равишда олиб ўтиш учун) бошқа ҳужжатларни олишда ёрдам кўрсатиш;
- товарни базис шартларида кўрсатилган жой ва шартномада шартлашилган муддатларда харидор ихтиёрига етказиб беришгача бўлган қалтислик ва харажатларни ўз бўйнига олиш.

Харидор барча базис шартларида қуйидагиларга мажбур:

- шартномада ёки товарнинг ҳужжатларида кўрсатилган жой ва муддатда ўз ихтиёрига топширилган товарни қабул қилиб олиш ва шартномага мувофиқ баҳоларда товар учун ҳақ тўлашга;
- етказиб бериш муддатлари туганидан сўнг, товарни ўз вақтида қабул қилиб олмагани учун товар билан боғлиқ бўлган харажатлар ва хавфларни ўз бўйнига олиш ва уларни қоплаши;

- товар жўнатилаётган ёки товарни ишлаб чиқарган мамлакатда бериладиган ҳужжатларни олиш пайтидаги барча харажатларни ҳамда йиғимларни тўлаши;
- агар етказиб бериш шартларида бошқа ҳолатлар назарда тутилмаган бўлса, барча божхона йиғими ва бождари, шунингдек, товарни олиб киришда ёки олиб кирилаётган товарга қўйиладиган бошқа бождар ва солиқларни тўлаши;

Ўзи таввақал қилган ҳолда ва ўзининг ҳисобидан жўнатилаётган мамлакатга олиб кириш учун талаб қилиниши эҳтимол тутилган импорт лицензиялари ва бошқа рухсатларни олишни таъминлаш.

И) Товарнинг баҳоси. Шартномада баҳо етказиб беришнинг келишилган базисига кўра, товарнинг сон бирлигига алоҳида валютанинг пул бирлигида кўрсатилади. Бунда томонлар ўрнатилган баҳо қандай тушунилиши, яъни унга юкни жўнатиш, идиш, ўраш-жойлаш, маркировка қилиш ва бошқалар билан боғлиқ харажатлар кириш-кирмаслигини келишиб оладилар.

Шартномада қуйидаги турдаги баҳолар қўлланилиши мумкин:

- қатъий баҳо;
- кейинчалик қайд этиб бориладиган (фиксация) баҳо;
- ўзгарувчан баҳо.

Қатъий баҳо музокараларда томонларнинг келишиб олганларидан сўнг шартномага киритилади ва шартноманинг бажарилиши давомида ўзгартирилиши мумкин эмас. қатъий баҳолар ташқи савдо операцияларида жуда кўп қўлланилади. Бироқ баҳони белгилашнинг ушбу усулидан фойдаланаётганда, бу усул фақат қисқа муддатли битимларга (1–1,5 йил) мос келишини унутмаслик керак. Узокроқ муддатга эга шартномаларда қатъий баҳони қайд этиб қўйиш шунга олиб келиши мумкинки, шартнома баҳолари жорий бозор нахларидан анча фарқ қилиши мумкин. Бу эса томонлардан бири сотувчи ёки харидор учун фойдали эмас.

МИСОЛЛАР. 1. Ушбу шартнома бўйича сотилган товарнинг баҳоси АҚШ доллари билан белгиланади (неттосининг ҳар метр тоннасига 123 доллар) ва идишининг, ўраш-жойлаш материалларининг, товар маркировкасининг баҳосини, шунингдек, товарни кеманинг трюмларига ортиш ва жойлаштириш харажатларини ҳамда сепарацион материалларининг баҳосини қўшган ҳолда, бир француз ёки Бельгия порти штивкаси ҳисобга олинган ФОВ тушунилади. 2. Етказиб берилаётган товарларга баҳолар позициялар бўйича 1-иловада кўрсатилган. Баҳолар қатъий ва ўзгартирилиши мумкин эмас.

Кейинчалик қайд этиб бориладиган баҳолар шартномада кўрсатилмайди Бу ҳолда “Товарнинг баҳоси” бандида келажакда, яъни шартномани бажариш пайтида баҳони белгилашнинг усуллари кўрсатилади. Масалан, шартнома баҳоларини етказиб бериш ёки тўлов кундаги биржа котировкалари билан ёхуд бошқа ишончли маълумот баҳолари билан белгилаш назарда тутилиши мумкин.

МИСОЛЛАР. 1. Ушбу шартнома бўйича етказиб берилаётган миснинг баҳоси етказиб бериш санасидан бир кун олдинги Лондон металлар биржасининг 3 ойлик котировкаси билан белгиланади. 2. Прокат баҳоси “Метал бюллетен”нинг тўлов ўтказиладиган пайтда тегишли маҳсулот турига оид маълумотдаги баҳолари асосида ўрнатилади.

Шартномада кейинчалик қайд этиб бориладиган баҳоларни ўрнатишда харидорга битимни бажариш муддатлари ичида баҳони қайд этиш вақтини танлаб олиш ҳуқуқи, баҳо даражасини белгилаш учун у баҳолар ҳақидаги қандай ахборот манбаларидан фойдаланиши мумкинлигини кўрсатган ҳолда берилиши мумкин. Бундай битимлар *онкол битимлар* деб аталади.

Ўзгарувчан баҳо дастлабки (базис) баҳони шартномада қайд этишни назарда тутлади. У баҳоларни ҳосил қилувчи элементлар ўзгарганда, келишувни бажариш давомида томонларнинг келишиб олган усулига кўра, ўзгариши мумкин. Баҳо ўрнатишнинг бундай усули ҳомашё ҳамда машина-техник маҳсулотларни етказиб беришда қўлланилиши мумкин. Ҳомашё маҳсулотларини етказиб беришда баҳо ўрнатишнинг бундай усулини баъзан ҳаракатчан баҳо деб ҳам аташади. Бундай ҳолда шартномада кўрсатилган товар баҳоси ушбу товарни етказиб бериш пайтидаги бозор баҳоларининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Шартномада, албатта, баҳоларнинг ўзгариши ҳақида тўхталиши керак бўлган манба кўрсатилади, шунингдек, бозор баҳоларининг шартнома баҳоларидан фарқ қилишига йўл қўйиладиган минимум ва максимум даражаси келишиб олинади.

МИСОЛ. Ушбу шартнома бўйича етказиб бериладиган нефтнинг баҳоси ҳар бир баррелига... АҚШ долларини ташкил қилади. "ОПЕК бюллетени бўйича маълумот баҳоси шартномани тузиш вақтида ҳар баррелига... АҚШ долларини ташкил қилади. Маълумот баҳоси шартномани бажариш давомида ўзгарса, шартнома баҳоси шунга муносиб ҳолда ўзгаради.

Асбоб-ускуналарга ўзгарувчан баҳолар шартнома бажарилаётган пайтда шартнома бажарилиши давомида рўй берган ишлаб чиқариш сарфларидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда базис (шартнома) баҳоларини қайта кўриб чиқиш натижасида ўрнатилган баҳодир. Кўпинча ўзгарувчан баҳо бир йилдан ортиқ етказиб бериш муддатларига эга машиналар ва ускуналар савдосида, шунингдек, ҳажми катта узоқ давом этадиган пудрат ишларини бажаришда ўрнатилади. Охирги баҳо одатда қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$C_1 \text{ қ } C_0 \text{ х } (A + B \text{ х } P_1 \text{ F } P_0 + D \text{ х } M_1 \text{ F } M_0 + \dots)$$

бунда C_1 – охирги баҳо; C_0 – дастлабки баҳо; A – тормозланиш коэффициентини, яъни баҳонинг ўзгарувчан қисмидаги ўзгармас улуши; B , D в ҳ.к. – баҳонинг алоҳида ташкил этувчиларидир, масалан иш кучи баҳоси, материалларнинг баҳоси ва ш.к.; P_1 ва P_0 лар – етказиб берувчи сотилган товарларни тайёрлаш учун олган материалларга баҳоларнинг ва дастлабки баҳоларни ўрнатишнинг индекслари; M_1 ва M_0 маҳсулотни ишлаб чиқараётган тармоқдаги меҳнат ҳақининг индекси, тегишлича баҳоларни қайта ҳисоблаш даври ва дастлабки баҳоларни ўрнатиш давлари учун.

Зарур ҳолларда келтирилган формуланинг ўзгарувчан қисми зарур ташкилий элементларнинг сонига мос равишда кенгайиб бориши мумкин. Бунда ушбу элементларнинг умумий улуши суммаси ҳар гал бирга тенг бўлиши керак. Тормозланиш коэффициентини одатда 0,1 дан 0,2 гача чегарада ўрнатилади ва маҳсулотга ўтадиган асосий фондларнинг бир қисмини, кутилаётган фойдани ва ш.к.ларни акс эттиради.

К) Тўлов шартлари. Тўлов шартлари тўловнинг валютасини, усулини ва етказиб берилган товар учун ҳисоб-китобнинг тартибини, тўлов учун тақдим

қилинадиган ҳужжатларнинг рўйхатини, асоссиз равишда тўловни кечиктириш ёки шартноманинг тўлов шартларини бошқача бузишлардан ҳимоя чораларини белгилаб қўяди.

Шартномаларда тўғри танланган тўлов шартлари ва ҳисоб-китоб шакллари кўп жиҳатдан ҳар бир ташқи савдо операцияларида маблағлар айланишининг тезлигини, шунингдек, унинг самарадорлигини белгилаб беради.

Тўлов шартларини танлашда қуйидагилар ҳисобга олинади:

- товарнинг хусусияти (хомашё, озиқ-овқат, асбоб-ускуна, хизматлар. Ноу-хау);
- тегишли товар бозорининг конъюнктураси;
- савдо одатлари ва муносабатларнинг шаклланган амалиёти;
- ҳукуматлараро тўлов битимларининг мавжудлиги;
- контрагент-мамлакатларда валютани назорат қилишнинг миллий меёрлари;
- банк амалиётида шаклланган, турли ҳисоб-китоб шакллари қўллаш бўйича бир хил қоидалар.

Тўлов шартлари товар ҳаракатда бўлишининг қайси босқичида унга ҳақ тўланиши ва у бир марта ёки бир нечта бадаллар орқали тўланишини белгилаб қўяди.

Халқаро савдо амалиётида қўлланиладиган тўловнинг бир нечта усуллари бор: нақд пул билан тўлаш, кредит билан тўлаш, шунингдек уларнинг аралашмаси.

Нақд пул билан тўлаш товарнинг экспортга тайёрланиши давридан то товарнинг ёки товар ҳужжатларининг харидор ихтиёрига ўтишигача (ёки ўтиш пайтида) тўланадиган тўлов турларининг барчасини ўз ичига олади. Нақд ҳисоб-китоб турининг шакллари чек, пул ўтказиш, аккредитив, инкассо, очиқ рақам бўйича ҳисоб-китоб ҳисобланади.

Чек харидор ёки буюртмачининг ўз банкларига чекда кўрсатилган суммани тақдим этувчига (муайян шахсларга, ташкилотларга) ёки уларнинг буйруғига кўра, бошқа шахсларга бериши (ордер чеклари) тўлаш ҳақидаги ёзма фармойишдир. Тўловнинг чек шакли амалиётда кам қўлланилади.

Банк ўтказмаси (ўтказмаи) деганда экспортчилар импортчиларга етказиб берилган товарлар, бажарилган ишлар учун, даъволар бўйича ва бошқа ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича тўловини жўнатиши нуқтаи-назаридан бўнақлар бериш кўзда тутилади. Ушбу ҳужжатлар асосида тўловчилар ўз банкларига экспортчилар ёки кредиторларнинг рақамига пул ўтказиш учун тўлов топшириқномаларини юборадилар. Бу шакл асосан, кредитлар бўйича қарзларни тўлаш, ассортимент ва сифат бўйича рекламацияларни тартибга солиш, очиқ рақам бўйича қарзларни тўлаш, шунингдек, нотижорат тўловлари бўйича тўловларни тўлашда қўлланилади.

Инкассо экспортчининг топшириғига биноан, импортчига товар ҳужжатлари берилишига қарама-қарши импортчидан шартномадаги тўлов суммасини олиш ва уни экспортчи ҳисобига ўтказиш бўйича банкнинг мажбуриятидир.

Аккредитив харидорнинг шартномада кўрсатилган муддатда белгиланган, эмитент-банкда келишилган суммага сотиш фойдасига аккредитив очиш мажбуриятини назарда тутди.

Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган субъектларнинг амалиёти ва халқаро амалиётда ҳисоб-китобларнинг аккредитив ва инкассо шакллари кенг тарқалган. Бунда аккредитив кўп томондан сотувчи учун қўлай, чунки у сотувчига тўловнинг катта кафолатини беради, тўловнинг инкассо шакли эса харидорга қўлай, чунки у харидорга сотувчидан товар ҳужжатлари олинганидан кейин тўловни амалга оширишга имкон беради.

МИСОЛЛАР. 1. Тўлов Ташқи иқтисодиёт банкининг корреспонденти бўлган Финляндия банкининг инкассога қўйилган қўйидаги ҳужжатларни... олган санасидан сўнг, уч кун муҳлат ичида телеграф бўйича амалга оширилади. 2. Ушбу шартнома бўйича етказиб берилган товарга тўлов Москва шаҳридаги Ташқи иқтисодиёт банкининг ўз корреспондент банклари орқали қўйидаги ҳужжатларни... олганининг ўнинчи куни, АҚШ долларидан юкланган товарнинг 95% ҳажмидаги қийматини тўлаш инкассо шаклида амалга оширилади. 3. Етказиб берилган товар учун ҳисоб-китоблар АҚШ долларидан чақириб олувсиз, бўлинадиган аккредитив бўйича, очик Харидорга Москва шаҳридаги Ташқи иқтисодиёт банкидаги телеграф орқали амалга оширилади. Аккредитивда бир жойдан бошқа жойга ортиши ва қисман тушириб кетиши шартлари, шунингдек, аккредитивни очилиши ва узайтириши билан боғлиқ барча харажатлар, бошқа банк харажатлари Харидор ҳисобидан тўланиши кўрсатилган бўлиши керак. Аккредитив 90 кун мобайнида амал қилади ва Сотувчининг товарни юклаб жўнатишига тайёрлиги ҳақидаги хабарнома олинган, очилиши керак.

Аккредитивнинг шартлари шартноманинг шартларига мос келиши керак. Шартномага киритилмаган шартлар аккредитивга ҳам киритилмайди.

Кредитга тўлаш. Халқаро савдо амалиётида *тижорат кредити* қўлланилади. Бу экспортчининг импортчига кредит бериши ёки импортчининг экспортчига аванс беришидир. Бундан ташқари, банк кредитлари ҳам қўлланилади.

Кредитга ҳисоб-китоб қилиш васиқа (васиқа) кредитини, тўлов муддатини кечиктиришни, ёки очик счёти бўйича кредитлашни назарда тутиши мумкин.

Шартномада тўловни кечиктириш ҳақида келишиб олинганида, томонлар бўнак ва инкассо шаклидаги қисман нақд тўлашни назарда тутишлари мумкин. Кредитланадиган қисмининг ҳажми, кредит бериш шартлари ва кредитни тўлаш тартиби шартномада атрафлича тасвирланиши керак.

МИСОЛ. Ушбу шартнома бўйича тўловлар қўйидаги ҳажмларда амалга оширилади:

- шартнома буюртмаси қийматининг 5% шартнома кучга кирган санадан бошлаб 30 кун давомида нақд пулда тўланади;

- буюртма қийматининг 5% дастлабки лойиҳа тақдим этилган санадан бошлаб, 30 кун ичида нақд пулда тўланади;

- буюртма қиймати нинг 5% охириги лойиҳа тақдим этилган санадан бошлаб, 30 кун ичида нақд пулда тўланади;

- буюртма қийматининг 5% – ҳужжатларни инкассога қабул қилиб олинганидан кейин 45 кун ичида ҳар бир етказиб беришининг баҳосидан келиб чиқиб нақд пул билан тўланади;

- 5% – кафолатли сумма;

- шартнома қийматининг 75% ҳажмидаги қолган суммаси буюртмачи томонидан баровар ҳажмдаги ўнта ярим йиллик бадаллар билан тўланади.

Халқаро савдода васиқа кредитини беришда ўтказмали векселлар (тратталар) кенг қўлланилади. Улар анча қулайроқ, чунки тўлов воситаси сифатида ишлатилиши мумкин.

Васиқа халқаро савдонинг кўплаб иштирокчилари тижорат кредитларининг асосий шакли ҳисобланади. Экспортчи импортчи номига қисқа муддатли тратталар ёзиб беради ва товарларни тақсимлаш ҳужжатлари билан бирга уларни банкка топширади. Харидор фақат тратта акцептига қарши, яъни васиқаларни тўлаш учун қабул қилинганлигини тасдиқлаганидан кейин ўз банкидан ҳужжатларни олади.

Кредит шартлари одатда шартнома қийматининг 80-85%ни қоплайди. қолган қисми импортчи томонидан нақд пуллар билан, жумладан бўнак шаклида тўланади.

МИСОЛ. Ушбу шартнома бўйича тўловлар қуйидаги ҳажмларда амалга оширилади:

- шартнома буюртмаси умумий қийматининг 5% Сотувчи томонидан Харидорга Тошкент шаҳридаги Ташқи иқтисодиёт банки қуйидаги ҳужжатларни... инкассога олганидан кейин 30 кун ичида тўланади...

- шартнома умумий қийматининг 10% Харидор томонидан ҳар бир етказиб беришнинг баҳосига мутаносиб равишда, Тошкент шаҳридаги Ташқи иқтисодиёт банки қуйидаги ҳужжатларни... инкассога олган санадан бошлаб, 30 кун ичида тўланади...

- шартнома умумий қийматининг 80% Харидор томонидан 5 йилга берилган тижорат кредити шартлари асосида, ўнта баробар ярим йиллик бўнақлар билан тўланади.

- Харидор Сотувчига кредитдан фойдаланганлиги учун йиллик...% да оддий фоизлар тўлайди.

Тижорат кредитини тўлаш ўтказма васиқалари (тратталар) билан амалга оширилади. Бунда ҳар бир ўтказмали васиқа асосий қарзнинг бир қисми суммаси ва унга тегишли фоизларнинг суммасини ўз ичига олиши керак.

Шартноманинг тижорат шартларида назарда тутилган муддатда Сотувчи Харидорга акцепт учун ўтказма васиқаларининг комплектини беради ва уларни Тошкент шаҳридаги Ташқи иқтисодиёт банкига тақдим этади.

Харидор юқорида кўрсатилган ўтказма васиқаларини тасдиқлаши ва уларни олган санадан бошлаб, 30 кун ичида Ташқи иқтисодиёт банкига тақдим этиши керак.

Д) Юклаб жўнатиш ва қабул-қилиш-топшириш тартиби. Харидорга қулай бўлиши учун шартномада юклаш йўриқномалари тасвирланади ва сотувчининг товарнинг юклаб жўнатишга тайёрлиги ҳамда товар юклаб жўнатилганлиги ҳақида харидорни хабардор қилиш мажбурияти кўрсатилади. Шартномада, шунингдек, сотувчи юклаб жўнатишнинг мўлжалланаётган санаси ҳақида сотувчи харидорни хабардор қилиши лозим бўлган муддат белгиланади. Бу муддат етказиб беришнинг бошланишигача бўлган кунлар билан ҳисобланади. Шартнома бўйича етказиб беришларда *товарни қабул қилиши-*

топшириши катта роль ўйнайди. қабул қилиш-топшириш натижасида харидор товарни ўз билганича ишлатиш имкониятига эга бўлади, сотувчи эса ўз мажбуриятларини бажарган ҳисобланади.

Шартномаларда *дастлабки ва якуний қабул қилиш-топшириши* назарда тутилиши мумкин. *Дастлабки қабул қилиш-топшириши тайёрланган товарнинг шартнома шартларига тўғри келишини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Якуний қабул қилиш-топшириши* тегишли миқдор ва сифатдаги товарни олиш билан шартноманинг амалда бажарилганлигини билдиради. *Якуний қабул қилиш-топшириши* маълумотлари томонларнинг ҳисоб-китоб қилишлари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Товарни қабул қилиш-топшириш сон ва сифат бўйича текширилиб ўтказилади. Сон бўйича у товарни қайта санаб кўриш ёки ўлчаб кўриш орқали амалга оширилади ва бунинг натижалари тегишли ҳужжатларда акс эттирилади. Сифати бўйича товарни қабул қилиш-топшириш товарлар сифатининг шартнома шартларига мос келишини тасдиқлайдиган ҳужжат асосида ёки ҳақиқатда қабул қилиш жойига етказиб келинган товарнинг сифатини текшириш орқали амалга оширилади.

Товарни қабул қилиш-топширишнинг аниқ жойи шартномада аниқ кўрсатилади. Унинг жойи сотувчининг мамлакатада ҳам, харидорнинг мамлакатада ҳам танланиши мумкин.

Томонлар товар сифатининг шартномада келишилганига тўғри келмаслиги оқибатларини (чегирма, товарни алмаштириш, камчиликни (дефект) тузатиш) шартноманинг тегишли моддасида назарда тутишлари зарур.

МИСОЛЛАР. 1. Қуйидаги ҳолларда товарни Сотувчи топширган ва Харидор қабул қилиб олган ҳисобланади:

- *сифати бўйича Сотувчи берган сифат сертификатига мос келганда;*
- *жой миқдори бўйича коносаментда кўрсатилган миқдорга мос келганда;*
- маҳсулотларнинг сони бўйича ихтисослашуви ва ўраш-жойлаш варақларига мос келганда.*

Сон ва сифат бўйича товарни якуний қабул қилиш – харидорнинг омборида товар етиб келганидан кейин 20 кун ичида, лекин товар Ўзбекистон чегарасидаги бекатга келганидан кейин 150 кундан кўп бўлмаган муҳлат ичида амалга оширилиши керак.

2. Қуйидаги ҳолларда товарни Сотувчи топширган ва Харидор қабул қилиб олган ҳисобланади:

а) миқдори бўйича – халқаро юк ташиш темирўлининг юкхатида кўрсатилган оғирликка мос келганида.

Юк қисман йўқолганида Харидор Сотувчига даъво қилиши мумкин; даъво қилиш учун юкни харидорга беришда чегара бекатида тузилган тижорат акти ва халқаро юк ташиш темир ўлининг юкхати асос бўлиб хизмат қилади.

Даъво уни асословчи ҳужжатлар ва ҳисоб-китоблар илова қилинган ҳолда, 4 нухада етказиб бериш амалга оширилган ойдан сўнг, 2 ойдан кўп бўлмаган муҳлат ичида Сотувчига тақдим этилиши керак.

Юкнинг оғирлигидаги 1% гача бўлган етишмовчилик ҳисобга олинмайди;

б) сифати бўйича товарни тайёрлаган субъектнинг сифат сертификатига мос келганида.

Харидор хлорли калийдаги намлик даражасини у чегарада қайта юкланаётганида текшириб кўриш ҳуқуқига эга. Сотувчининг вагонларидан намуна олиш ва уни текшириш қилиш Сотувчи ва Харидор ўзаро келишган ҳолда бетараф назорат ташкилоти томонидан амалга оширилади.

Агар намлик даражаси 2%дан ошса, Сотувчи товар етказиб берилганидан кейин 2 ойдан кўп бўлмаган муддат ичида Харидорга рекламация тақдим этиши ва зарарни қоплатиш учун товарнинг намлик даражаси 2%дан ортиқ бўлган қисмининг қийматини қайтариб олишга ҳақли.

М) Кафолатлар ва рекламациялар. Машиналар ва ускуналарни етказиб беришда шартномада сотувчининг товар сифатининг кафолатлари ва техник характеристикалари бўйича мажбуриятлари ифодалаб берилади. Бунда томонлар кафолат муддатлари, сотувчининг кафолат муддатлари давомидаги мажбуриятлари, даъвони тақдим этиш ва рекламацияни қондириш тартиблари келишиб олинади.

Кафолат муддатларини томонлар юзага келган ҳолат халқаро амалиёт ва товарнинг туридан келиб чиқиб белгилайдилар. Келишилган муддат доирасида Сотувчи етказиб берилган товарнинг сифати ва ундан самарали фойдаланиш учун жавобгар ҳисобланади. Шартномада шунингдек, кафолатлар жорий қилинмайдиган ҳолатлар ҳам санаб ўтилади (нотўғри сақлаш, нотўғри фойдаланиш ва ш.к.лар). Кафолат тез ишдан чиқадиган деталлар ва эҳтиёт қисмларига жорий қилинмаслиги мумкин.

Камчиликлар аниқланганда харидор кафолат муддати давомида сотувчига товарнинг сифати бўйича даъво қилиши мумкин. Шартномада томонлар асосланган рекламацияларни қондиришнинг мумкин бўлган усулларини кўрсатишади: камчиликни батараф қилиш, товарни бутунлигича ёки қисман алмаштириш, баҳосини камайтириш ва бошқалар.

Рекламациялар тақдим этишнинг тартиби рекламациялар тақдим этиш учун муддатлар ўрнатишни назарда тутади, бунда тақдим этиладиган ҳужжатларнинг турларини, рекламацияларга жавоб бериш муддатларини белгилаб беради.

Н) Суғурталаш шартлари. Барча олди-сотди шартномалари суғурталаш билан бирга амалга оширилади. Шартноманинг шартларидан келиб чиқиб, бу мажбурият ёки сотувчига ёки харидорга юкланади. Агар битимнинг шаклида бу мажбурият кўрсатилмаган бўлса, транспортировка вақтида товар тасодифан бузилиши қалтислиги зиммасида бўлган томон товарни суғурталашдан манфаатдордир.

Суғурталаш масалаларига бағишланган моддада шартнома томонлари қуйидагиларни назарда тутишлари керак: қандай юк суғурталаниши керак, қандай хавфдан суғурталаниши керак, томонлардан қайси бири суғурталашни амалга оширади ва у кимнинг фойдасига амалга оширилади?

Ташқи савдо битимларида суғурталаш асосан, товарни транспортда ташишда назарда тутилади. Суғурталашга нисбатан томонларнинг мажбуриятлари шартноманинг базис шартлари билан ўрнатилади. Суғурталашни амалга ошириш учун суғурта компанияси ва хўжалик ташкилоти ўртасида бош келишув (асосий

полис) тузилади. У суғурталашнинг умумий шартларини акс эттиради. Юкларни суғурталаш суғурта компаниясида турли шартларда амалга оширилиши мумкин.

Машиналар ва ускуналарга, шунингдек, пудрат ишларига шартномалар тузилганда, материал объектларини ҳам, ходимларни ҳам (шахсий суғурталаш) суғурталашнинг алоҳида шартларининг зарурлиги пайдо бўлиши мумкин. Бу шартлар шартномада атрофлича таърифланиши керак.

Шартномаларнинг шартлари, шунингдек экспортчиларнинг харидорларга суғурта полислари ёки сертификатларини (сотувчи товарни суғурталаши шарт бўлган ҳолларда) бериш бўйича мажбуриятларини ҳам ўз ичига олиши керак. Улар тўлов учун тақдим этиладиган ҳужжатларнинг рўйхатига киритилади.

МИСОЛЛАР. 1. Сотувчи шартнома бўйича етказиб берилаётган ускуналарни, улар Сотувчининг омборидан юкланган пайтидан бошлаб, то Харидорнинг омбори олган пайтигача Суғурта компаниясида суғурталаш бўйича барча мажбуриятларни ўз бўйнига олади.

Сотувчининг омборидан ва (ёки) у ёллаган етказиб берувчисининг омборидан то товарнинг чегарадан ўтиш пайтигача бўлган суғурталаш суммасининг, яъни ушбу шартнома суммасининг 75% ҳажмидаги суғурталаш харажатлар Сотувчи ҳисобига ўтказилади ва товарнинг қийматини тўлаш пайтида Харидор томонидан ушлаб қолинади.

Бутун транспортировка ва ортиш-тушириш муддати давомида суғурталаш “қисман авария учун жавобгарлик билан” шартда Суғурталаш компаниясининг “Юкларни транспорт суғурталаш қодалари”нинг 2-параграфининг 2-бандига мувофиқ, ускуналарнинг тўла баҳосига амалга оширилади.

Шартномага имзо чекилган санадан бошлаб, 2 ой давомида Харидор Сотувчига унинг номига ёзилган суғурталаш полисини юборади. Бу полис Сотувчининг омборидан ёки у ёллаган етказиб берувчининг омборидан юклар ортилганидан бошлаб, то франко-вагонни Ўзбекистон-+озоқистон чегарасига етказиб келгунича бўлган вақт ичида суғурталашни қоплайди.

Пудратчи шартномадан келиб чиқадиган ўз мажбуриятлари ва жавобгарлигини чегараламай туриб, ўз ҳисобидан ва ўзи қалтислик қилган ҳолда ҳамда ўз фойдасига, Пудратчи ва Суғурта компанияси ўртасида келишилган шартларда Суғурта компаниясида қуйидагиларни суғурталайди:

- ишлар бажариладиган ва бино кафолатли фойдаланиладиган давр мобайнидаги ишларни;

- ишлар бажарилиши натижасида учинчи шахсларга ёки уларнинг мулкига етказилиши мумкин бўлган зарар ва шикастлар учун фуқаролик жавобгарлигини;

Пудратчи ўз ҳисобидан ишда банд бўлган ходимларини бахтсиз ҳодисаларнинг оқибатларидан суғурта қилади.

О) Ўраш-жойлаш ва маркировкалаш шартлари. Халқаро савдо амалиётида ўраш-жойлашнинг тури унинг қандай мақсадга бўйсундирилганлигидан келиб чиқади: реклама учун, кадоқлаш учун, товарларни турли ташқи муҳитларда сақлаш учун ва х.к.

Шартномага ўраш-жойлаш ва маркировка ҳақидаги бўлимларни товар турига кўра уларни ўраш зарур бўлган ҳолларда киритишади. Бундай моддада ўрашнинг тури ва хусусияти, унинг сифати, ўлчамлари, тўлов усуллари, шунингдек ўралганидан кейин тегишли маркани қўйиш кўрсатиб ўтилади.

Ўраш-жойлашга қўйиладиган талаблар шартли равишда *умумий ва махсус* талабларга бўлинади. Ўраш-жойлашга қўйиладиган умумий талаблар сотувчининг маълум ташиш турида юкнинг сақланишини таъминлаши бўйича мажбуриятдан келиб чиқади. Шартномада сотувчи базис шартларига мос келмаган ҳолда ўралган товарни етказиб берганлиги учун жавобгарлиги назарда тутилиши мумкин. Ўраш-жойлашга махсус талаблар импортчи томонидан қўйилади. Улар одатда товарни ташиш ва импортчи мамлакат ҳудудида сақлаш хусусиятлари билан боғлиқ. Ўраш-жойлаш учун тўлов усуллари шартномада белгилаб қўйилади ва ўраш-жойлаш баҳоларини товарнинг баҳосига қўшишини ҳам, товарнинг баҳосидан алоҳида белгилашни ҳам назарда тутиши мумкин.

Юкларни – товар билан бирга борувчи ахборот бўлиб, импортчининг реквизитларини, котрактнинг номерини, транс рақамини, жойларнинг юк-габарит характеристикасини, жойларнинг партиядаги ёки трансдаги номери ва сонини ўз ичига олади. Маркировка транспорт фирмаларига юк билан қандай муомала қилишга кўрсатма ҳисобланади, зарур ҳолларда юк билан муомала қилишнинг хавфлилигидан огоҳлантириш учун фойдаланилади.

Юкларни –сотувчининг сўзсиз мажбуриятidir. Маркировканинг реквизитлари томонлар орасида келишиб олинади ва шартномада кўрсатилади.

МИСОЛ. Ускуналар етказиб берилаётган товарнинг хусусиятига мос келувчи денгиз орқали экспорт қилинадиган тарзда ўралган ҳолда юклаб жўнатилиши керак.

Ўраш-жойлаш юкни денгизда, темир йўлда ва аралаш транспортда ташишида йўлда эҳтимол тутилган ортиб-туширишларни, шунингдек, узоқ сақланишини ҳисобга олган ҳолда, турли зарарланишлар ва коррозиялардан сақлаши керак. Ўраш-жойлаш кранлар билан юклашга мўлжалланиши зарур.

Қадоқлаш воситаси иккала ён томонидан маркаланади. Ҳар бир жойга ювилиб кетмайдиган бўёқда маркировка (ўзбек ва инглиз тилларида) қўйилади.

Ускуналар сифатсиз ёки тегишлича консервацияланмагани ва(ёки) маркировкаланмагани ва(ёки) ўраб-жойланмаганлиги оқибатида турлича шикастланганлиги, шунингдек, охиригача қилинмаган ёки нотўғри қилинган маркировка натижасида ускуналар бошқа манзилга юборилганлиги билан боғлиқ харажатлар учун Сотувчи Харидор олдида жавобгардир.

П) Жарима санкциялари. Шартнома одатда бир қатор *жарима санкцияларини* назарда тутди. Улар ёрдамида ёрдамида харидор сотувчини ўз мажбуриятларини вақтида бажаришга рағбатлантиришга ва ўзининг эҳтимол тутилган зарарларини қоплашга ҳаракат қилади. Жарима санкциялари одатда мажбуриятларни бузишнинг давомийлигидан(муддатдан ўтиш ва ҳ.к.) келиб чиқиб, ўсиб боради.

Жарима санкциялари билан бир қаторда шартнома томонларнинг *зарарни ундиришига* бўлган ҳуқуқларини ҳам назарда тутди. Бундай ундириш шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришдан озод қилмайди.

Баъзи ҳолларда шартномага шундай шарт киритиладики, унга кўра, узок кечикиши туфайли импортчи шартномага тижорат қизиқишини йўқотган бўлса, шартномани бажаришдан воз кечиш ҳуқуқига эга. Бунда импортчи зарарларни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Шартномага, шунингдек, импортчилар ўз мажбуриятларини бажармаганликлари (аккредитив очишда, тўловларни амалга оширишда, техник ҳужжатларни тақдим этишдаги кечикишлар) учун уларга нисбатан санкциялар ҳам киритилиши мумкин.

МИСОЛ. Ушбу шартномада белгиланган муддатларга зид равишда ускуналарни етказиб беришдаги кечикишлар учун Сотувчи Харидорга комплекланмаган ҳолда ёки муддатидан кечиктириб етказилган ускуналар қийматининг 0,5% миқдоридан жарима тўлайди. Жарима ҳар бир бошланган ҳафта учун кечикиш (просрочка)нинг дастлабки 4 ҳафтаси давомида ва кейинги ҳар бир ҳафталар учун ускуналар қийматининг 1% миқдоридан тўланади. Жариманинг умумий қиймати комплекланмаган ҳолда ёки муддатидан кечиктириб етказиб берилган ускуналарнинг 10% дан ортиб кетмаслиги керак.

Агар ускуналарни етказиб беришдаги кечикиш 3 кундан ошиб кетса, Харидор арбитражга мурожаат қилмай туриб, Сотувчига контракти бекор қилиш билан боғлиқ ҳар қандай харажатлар ва зарарларни қопламаган ҳолда шартномани қисман ёки бутунлай бекор қилиши мумкин. Бундай ҳол юзага келса, Сотувчи Харидорга муддатида етказиб берилмаган ускуналар қийматининг 10% миқдоридан жарима тўлаши ва Харидорга ушбу шартнома бўйича тўланган барча суммани, 13% йиллик фойзни қўйган ҳолда, зудлик билан қайтариши шарт. +исман бекор қилинган ҳолларда эса, Харидор етказиб берилиши бекор қилишга сабаб бўлган суммасини қайтариб олиши мумкин.

Р) Шартномалардаги форс-мажор ва арбитражга оид изоҳлар. Амалда ҳар қандай олди-сотди шартномаси шундай моддага эга бўладики, бу модда одатда форс-мажор ёки енгиб бўлмас куч ҳоллари деб номланадиган маълум ҳоллар юзага келганида шартномани бажариш муддатларини орқага суради ёки умуман томонларни шартнома бўйича мажбуриятларни тўла ёки қисман бажаришдан озод қилади. Тегишли моддалар ҳам ўз номига эга бўлади.

Форс-мажор ҳолларига турли табиий офатлар (ёнғинлар, сув тошқинлари, зилзилалар) ҳам, турли сиёсий ва савдо-сиёсий вазиятлар (уруш, экспортни ёки импортни ман этиш) ҳам киради.

Шартномада контрагентлар томонидан келишиб олинган шундай ҳолатлар юзага келганида томонларнинг ҳаракат қилиш тартибини назарда тутиш лозим. Одатда форс-мажор ҳолларига шартнома имзоланганидан кейин юзага келган, лекин томонлар олдиндан кўриши мумкин бўлмаган ва енгиб ўта олмайдиган фавқулоддаги ҳолатларни киритишади. Кўрсатилган ҳолатларнинг юзага келишини тасдиқловчи бўлиб тегишли ҳужжатлар, аксарият ҳолларда – миллий савдо палаталарининг гувоҳномалари хизмат қилади. Форс-мажор ҳолларининг амал қилиши шартномани бажариш муддатини кўрсатилган ҳолатларнинг амал қилиш давомийлигига тенг муддатга орқага суради. Агар бу ҳолатлар томонлар келишган ва шартномада кўрсатилган муддатлардан чўзилиб кетса,

томонларнинг ҳар бири келгусида шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришдан бош тортишга ҳақлидир. Бунда томонлардан ҳеч қайсиси бошқа томондан зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

МИСОЛ. Томонлардан ҳар бирининг ушбу шартнома бўйича мажбуриятларини тўла ёки қисман бажариши мумкин бўлмайдиган ҳолатлар, яъни ёнгин, табиий офатлар, уруш, ҳар қандай турдаги ҳарбий операциялар, қамаллар, экспорт ва импортни ман қилишлар ёки томонларга боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатлар юзага келганда, шартномани бажариш муддати шундай ҳолатлар амал қиладиган муҳлатга тенг вақтга чўзилади.

Агар бундай ҳолатлар 3 ойдан ортиқ давом этса, томонлардан ҳар бири келгусида шартномани бажариш бўйича мажбуриятлардан бўйин товлашга ҳақли ва бундай ҳолда томонлардан ҳеч қайсиси бошқа томоннинг зарарни қоплашини талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас.

Шартнома бўйича мажбуриятларини бажариши мумкин бўлмаган ҳолатлар юзага келган томон ўз мажбуриятларини бажаришига тўсқинлик қиладиган ҳолатларнинг юзага келганлиги ва тўхтаганлиги ҳақида зудлик билан бошқа томонни хабардор қилиши шарт.

Тегишлича Сотувчи ёки Харидор мамлакатининг савдо палатаси берган маълумотномалар юқорида кўрсатилган ҳолатларнинг мавжудлиги ва уларнинг давомийлигини тасдиқлашга хизмат қилади.

Шартномада *арбитражга оид изоҳлар* деб номланган бўлимда томонлар шуни белгилаб қўядиларки, ҳар қандай баҳс ёки зиддиятлар (умумий судларга тегишли ҳоллар бундан мустасно) ёки доимий амал қилувчи арбитражларга ёхуд *ad. hoc* арбитражларига, яъни муайян шартнома бўйича бир ёки бир неча низоли масалаларни ҳал қилиш учун ҳар гал янгидан тузиладиган арбитражларга ўтказилиши шарт.

Арбитражга оид изоҳ ўзининг таркибий қисми бўлган шартноманинг ҳақиқий ёки ҳақиқий эмаслигидан қатъи назар, юридик кучга эга деб тан олинади.

Ўзбекистон ташқи савдо ташкилотларининг хорижий фирмалар билан шартномаларида кўпинча низоларни ўтказилиш жойи Швеция (Стокгольм) да ёки бошқа бетараф мамлакатда бўлган *ad. hoc* арбитражда кўриб чиқиш назарда тутилади. Баъзи ҳолларда изоҳ ишларни кўриб чиқиш ЎзР Савдо-саноат палатаси қошидаги Халқаро тижорат арбитражида амалга оширилишини кўзда тутлади. Бу Ўзбекистон томони учун энг қулай вариантдир.

МИСОЛЛАР. 1. Ушбу шартномадан келиб чиқадиган ёки у билан боғлиқ бўлган барча низолар ва зиддиятлар (томонларнинг умумий судга мурожаат қилган ҳоллари бундан мустасно) Тошкент шаҳридаги Савдо-саноат палатаси қошидаги Халқаро тижорат арбитражида ушбу арбитражнинг Регламентига мувофиқ кўриб чиқилиши керак. Бу арбитражнинг қарори ҳар иккала томон учун охириги ва мажбурий ҳисобланади. 2. Ушбу шартномадан келиб чиқадиган ёки у билан боғлиқ бўлган барча низолар ва зиддиятлар (умумий судга тегишли бўлган ҳоллар бундан мустасно) кўриб чиқилиши керак. Айнан:

а) Агар Тошкентда жавобгар Харидор бўлса, Тошкент шаҳридаги Савдо-саноат палатаси қошидаги Халқаро тижорат арбитражида ушбу арбитражнинг Регламентига мувофиқ кўриб чиқилиши керак;

б) Агар Белградда жавобгар Сотувчи бўлса, Югославия хўжалик палатаси қошидаги Ташқи савдо арбитражсида, ушбу Арбитражнинг қоидаларига мувофиқ кўриб чиқилиши керак.

Арбитражнинг қарорлари охирги ва ҳар иккала томон учун мажбурийдир.

3. Ушбу шартномадан келиб чиқадиган ёки у билан боғлиқ бўлган барча низолар томонларнинг келишувига биноан ҳал қилиниши керак.

Агар томонлар 15 кун давомида келишувга эриша олмасалар, низо иккала томондан 2 кишидан иборат 4 кишилик паритет комиссиясига берилади. Бу комиссия томонлардан бирининг ёзма талабига биноан 10 кун ичида тузилади.

Агар паритет комиссияси ўзи тузилган кундан бошлаб, 15 кун ичида низони ҳал қилмаса ёки томонлардан бири юқоридаги 10 кун муддатда ўз вакилларини паритет комиссияси таркибига белигиланмаса, томонлардан бирининг ёзма талабига биноан низо Будапешт шаҳридаги Венгрия савдо палатаси қошидаги ҳакамлар судига ўтказилади. Бу суднинг қарори охирги қарори ҳисобланади, унинг устидан ҳеч қандай эътироз (протест) келтирилиши, апелляция шикоятни берилиши ва кассация тартибида қайта кўриб чиқилиши мумкин эмас, бу қарор ҳар иккала томон учун ҳам мажбурий ҳисобланади.

3. Тижорат битимини бажарилишини расмийлаштирадиган ташқи савдо ҳужжатлари.

Ташқи савдо битимини уни реализация қилишнинг барча босқичларида, яъни товарнинг сотувчи томонидан етказиб берилишидан тортиб, транспортда ташилиши, омборларда сақланиши, божхонадан ўтишигача бўлган барча жараёнларда ташқи савдо битимининг бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ташқи савдо ҳужжатлари деб номланади.

Бажарадиган функцияларига қараб, ташқи савдо ҳужжатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 1) товар ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари;
- 2) тўлов-банк операциялари бўйича ҳужжатлар;
- 3) суғурта ҳужжатлари;
- 4) транспорт ва юклаш ҳужжатлари;
- 5) транспорт-экспедиторлик ҳужжатлари;
- 6) божхона ҳужжатлари;

Жўнатиш пунктдан то белгиланган пунктгача юк билан бирга борадиган ҳужжатлар **товарни қузатиб борувчи ҳужжатлар деб аталади.** Одатда бундай ҳужжатларга тижорат, транспорт ва божхона ҳужжатлари билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар киритилади. Товарни юклаш муносабати билан тузиладиган ҳужжатларни (одатда улар шартномада санаб ўтилган бўлади) **ортиш-жўнатиш ҳужжатлари деб аталади.**

Ҳужжатлар махсус қоғозларда расмийлаштирилади ва маълум реквизитларга эга бўлади. Барча ҳужжатлар учун умумий бўлган реквизит экспортчи фирма (юк жўнатувчи) ва импортчи (юкни олувчи) фирманинг номи, уларнинг манзили, телефон, факс ёки телефакс номерлари; ҳужжатнинг номи, у ёзиб берилган жой ва сана; шартнома ёки буюртманинг номери ва у имзоланган сана; наряд, транс,

юкнинг ўзига хослиги номери; товарнинг номи ва унинг тавсифи, миқдори (жойларнинг сони, нетто ва брутто оғирлиги); ўраш ва тури кўриб чиқилади.

Товар бевосита уни тайёрловчи томонидан хорижий харидорга етказиб берилаётганда ҳужжатлар айланишининг биринчи босқичида ушбу экспорт товарини ишлаб чиқаришни таъминлаши керак бўлган ҳужжатлар кузатиб боради. Маълум маънода уларни ҳам ташқи савдо ҳужжатлари сирасига киритиш мумкин, бироқ бу ҳужжатларнинг турлари, сони, хусусияти ҳужжатчилик соҳасида у ёки бу шаклдаги ва тизимдаги миллий қонунлар томонидан қабул қилинган ички бошқарув қоидалари билан белгиланади. Бундай ҳужжатларга қўйидагиларни киритиш мумкин: экспорт товарини тайёрлаш бўйича йўриқнома; товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган маҳсулотлар ва материалларини сотиб олиш учун кўрсатма (поручение); ўраш-жойлаштириш бўйича йўриқнома; товарни мамлакат ичида ташиш ва маҳсулотни омордан олиб чиқиш учун буюртма-наряд ва бошқалар.

Товар ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари. Ҳужжатларнинг бу гуруҳи товарларнинг баҳо, сифат ва сони бўйича тавсифини беради. Ҳужжатларни сотувчи ўз бланкасида расмийлаштиради, харидор эса ушбу ҳужжатлар бўйича тўловни амалга оширади.

Муҳим ҳисоб-китоб ҳужжати **тижорат счёт-фактурадир.** Унда етказиб берилган товар учун тўланиши лозим бўлган, счётда кўрсатилган маблағни тўлаш ҳақида сотувчининг харидорга талаби мавжуд бўлади. Одатда счётлар 4-5 нусхаларда чоп этилади. Бундан мақсад уларни турли ташкилотларга тақдим қилишдир. Шунинг учун шартномада счёт бажарилиши керак бўлган нусхаларнинг сони албатта кўрсатилади. Бажарадиган функцияларига кўра счётларни қўйидаги турларга бўлиш мумкин: счёт-фактура, махсус счёт, дастлабки счёт.

Счёт-фактура одатда товарни харидорга жўнатилганда товар билан бирга ёзиб берилади. Счёт-фактура ўз ичига иккита ҳужжатни олади: товар учун тўланиши керак бўлган маблағни суммасини кўрсатган ҳужжат ва товар билан бирга йўлланадиган юкхатидир. Божхона органларининг талаби бўйича кўплаб мамлакатларда счёт-фактура тасдиқланган бланкаларда ёзиб берилади. Бундай счётлар бир вақтнинг ўзида товарнинг келиб чиқиши ҳақидаги сертификат ҳам ҳисобланади ва товарга тиркиб қўйилади.

Счёт-спецификация счёт ва спецификация реквизитларини бирлаштиради. Унда турлари ва нави бўйича товар бирлиги учун баҳо, шунингдек, товар бутун партиясининг умумий баҳоси кўрсатилади. У бир партиядо ассортименти турлича бўлган товарларга эга бўлганда ёзиб берилади. Баъзан счёт-спецификацияни ихтисослашган счёт ҳам деб аташади.

Дастлабки счёт эксперт томонидан ўтказилган етказиб беришларни тасдиқлайди, лекин ҳар доим ҳам тўлов учун талаб ҳисобланавермайди. Кўпинча у товарни қабул қилиб олиш манзил мамлакатда ёки бўлиб-бўлиб амалга ошириладиган ҳолларда ёзиб берилади. Бу ҳужжатда товарлар партиясининг сони ва баҳоси ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Товар қабул қилиб

олинганидан кейин ёки бутун партия етказиб берилганидан сўнг сотувчи счёт-фактура ёзиб беради, у бўйича охириг тўлов амалга оширилади.

Проформа-счёт шундай хужжатки, унда худди счёт каби товар партиясининг баҳоси ва сифати ҳақидаги маълумотлар бўлади, лекин у ҳисоб-китоб хужжати ҳисобланмайди, чунки унда ўзида кўрсатилган суммани тўлаш ҳақидаги талаб мавжуд бўлмайди. Тўлов хужжатининг асосий функциясини бажармаган ҳолда, проформа-счёт шу билан бирга счётнинг қолган бошқа барча функцияларини бажаради. Агар проформа-счёт товарнинг ҳар бир тури ва навининг баҳоси ҳақидаги кўрсатмага эга бўлса, уни ихтисослашган проформа-счёт деб аташади. Проформа-счёт юкланган, лекин ҳали сотилмаган товарга ёки аксинча сотилган лекин ҳали юкланмаган товарга ёзиб берилади. Кўпинча бу счёт товарларни консигнация, кўрғазма, ярмарка, аукционларга етказиб беришда ёзиб берилади. Проформа-счёт, шунингдек, лойиҳа бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин. Бунда ушбу лойиҳа бўйича импортчи ўзи сотиб олишни хоҳлаётган товар ҳақидаги асосий маълумотлар, ҳисоб-китоб тартиби билан танишиши ва харажатларнинг ҳажмини аниқлаб олиши мумкин.

Товар ёки товар партиясининг **миқдори тавсифини** берувчи хужжатлар сирасига *спецификация, техник хужжатлар, ўраш-қадоклаш варағи* киради.

Спецификация ушбу партияга кирувчи товарлар ассортиментининг рўйхатини ўз ичига олади, унда ҳар бир жой учун товарнинг сони ва тури, унинг нави ва русуми кўрсатилади. Шартнома тузилаётганда спецификация илова билан тўлдирилади, унда бажарилиши режалаштирилаётган ассортимент тақдим этилади. Шартнома бажарилаётганда эса одатда спецификация турли навдаги ва номдаги етказиб берилган товарларга счётни тўлдиради.

Техник хужжатлар ускуналар ва узоқ муддат фойдаланиладиган техник истеъмол товарларини етказиб беришда талаб қилинади ва уларни ўз вақтида ўрнатиш ҳамда тўғри фойдаланишни таъминлаш учун зарур. Бу хужжатларга маҳсулотларнинг паспорти, формулярлари ва тасвири, монтаж ва фойдаланиш бўйича йўриқномалар, турли схемалар, чизмалар ва бошқаларни киритишади. Зарур техник хужжатларнинг рўйхати одатда стандарт ёки техник шартларда кўрсатилади. Техник хужжатлар харидорнинг мамлақати тилида ёки харидорнинг кўрсатмасига биноан бошқа тилда тайёрланади.

Ўраш-қадоклаш варағи ҳар бир товар ўрнида жойлашган товарлар барча турлари ва навларининг рўйхатини ўз ичига олади. Ўраш-қадоклаш варағи ўрашда шундай жойлаштириладики, токи харидор уни осон топа олиши керак ва ҳар бир нав ва ўраш-жойлаштириш номери (жойи) тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Машина-техник маҳсулотлар йиғилмаган ҳолда ва бир нечта товар ўринлари билан етказиб берилишида экспортчи одатда **бутлаш қайдномаси** деб номланадиган хужжатни расмийлаштиради. Бу хужжат деталлар, тармоқлар, бир нечта товар ўрнида ўралган-жойланган бутун машинанинг агрегатларини ҳар бирининг жойини кўрсатган ҳолдаги рўйхатини ўз ичига олади. Тайёрловчи субъект томонидан бутун товар партияси юклангунича бутлаш қайдномаси тузилади. Бу қайднома бўйича товарни олувчи йиғиш ва монтаж ишларини амалга оширади.

Етказиб берилган товарларнинг **сифати** ҳақида гувоҳлик берувчи ҳужжатлар сирасига *сифат сертификати, кафолат мажбурияти, синаб кўриш баённомаси, юклар жўнатишига рухсатномани* киритиш мумкин.

Сифат сертификати – ҳақиқатда етказиб берилган товарнинг сифати ва унинг шартнома шартларига мос келишини тасдиқлайдиган гувоҳномадир. Унда товарнинг тавсифи берилади ёки товар сифатининг маълум стандартларга ёки буюртманинг техник шартларига мос келиши кўрсатилади. Сифат сертификати тегишли ваколатли органлар, давлат органлари, савдо палаталари томонидан берилади, лекин айрим ҳолларда, тайёрловчи фирма томонидан ҳам берилиши мумкин.

Синаб кўриш баённомаси сотувчи томонидан харидорнинг вакили билан бирга илгаридан белгиланган кун ва соатда сотувчининг субъектида тўла синовлар ўтказилганидан кейин тузилади. Баённома тайёрланган товарнинг буюртма шартларига мос келишини кўрсатган ҳолда синовларнинг натижаларини батафсил баён қилади. Агар шартнома шартларида товарни экспортчининг мамлакатада синаб кўргандан сўнг қабул қилиш-топшириш айтиб ўтилган бўлса, у ҳолда синаб кўриш баённомаси асосида тарафлар қабул қилиш-топшириш ҳужжатини имзолайдилар.

Юклар жўнатишига рухсатнома товарнинг буюртма шартларига мос келишини аниқлаш мақсадида етказиб берувчининг субъектида қабул қилиш учун ускуналарни синаб кўриш ўтказилганидан кейин харидорнинг вакили томонидан берилади. Юклар жўнатишига рухсатномада шартнома бўйича етказиб бериш санаси, тайёр бўлган сана ва ўтказилган синовлар санаси, ушбу товар маълум мамлакатга харидор вакилининг йўриқномасига мос равишда жўнатилишининг мумкинлиги ҳақидаги кўрсатма бўлади.

Тўлов-банк операциялари бўйича ҳужжатлар. Битим тарафлари ўртасидаги ҳисоб-китоблар улар шартномада келишиб олинган шаклда амлага оширилади, бунда ҳам сотувчининг ҳам харидорнинг, баъзан учинчи бир мамлакатнинг банкдан фойдаланилади. Бу тўловларнинг ҳар бир босқичи ҳужжатлаштирилади ва умуман тўлов ҳужжатлари тўловнинг маълум шаклини амалга ошириш тўғрисидаги топшириғи ёки банкнинг мижоз топшириғини бажарганлиги ҳақидаги ҳисоботидан иборат бўлади.

Масалан, **банк ўтказмаси бўйича тўлов топшириғи** мижоз томонидан ўз банкига берилади. Унда бошқа мамлакатда жойлашган айтилган тарафга кўрсатилган валютадаги маълум суммани кўрсатилган шартларда ёки банкнинг ихтиёрига ҳавола қилинган усулда тўлаш талаб қилинади.

Товар аккредитивини очишга ариза – унинг воситасида мазкур ҳужжатда кўрсатилган шартларда товарнинг қийматини тўлаш учун аккредитив очиш тўғрисида топшириқ берилган ҳужжатдир.

Товар аккредитиви – тўловчи ва унинг банки ўртасидаги шартнома бўлиб, унда банк товар аккредитиви очиш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Бу аккредитив бўйича бенефициар тўловни, маълум шартларда ва келишилган ҳужжатларни тақдим этгандан кейин тратталарни тасдиқлаши ёки ҳисобга олиши, шунингдек, башарти ҳужжатда айтиб ўтилган бўлса тратталарни олиши, тасдиқлаши ва ҳисобга олиши зарур бўлади. Аккредитивлар ўз шартларига кўра

турлича бўлиши мумкин; аккредитивнинг барча шартлари унда қайд этилади ҳамда шартнома шартларига мос келиши шарт.

Товар аккредитиви бўйича ҳужжатларни тўлов учун қабул қилиб олганлик тўғрисидаги хабарнома – банк товар аккредитиви бўйича ҳужжатларни тўлов учун қабул қилиб олганлигини билдирадиган ҳужжат.

Товар аккредитиви бўйича тўлов ўтказилганлиги ҳақидаги хабарнома – банк товар аккредитиви бўйича тўлов ўтказилганлиги ҳақида хабар қиладиган ҳужжат.

Инкассо тўлови ҳақидаги хабарнома – банк инкассо тўлови ўтказилганлиги ҳақида хабар қиладиган ҳужжат. Унда маблағлардан фойдаланишнинг батафсил маълумотлари ва усуллари келтирилади.

Банк кафолати – унга кўра банк ушбу ҳужжатда кўрсатилган шартларда айтилган тарафга кўрсатилган суммани тўлаш мажбуриятини олади. Инкассо кўрсатмаси – бу ҳужжат воситасида молиявий ва (ёки) тижорат ҳужжатларини акцепт қилиш ва (ёки) тўлов ўтказиш учун қайта ишлаш ёки унда кўрсатилиши мумкин бўлган ҳужжатларни бошқа шартларда тақдим этиш мақсадида банкка йўриқнома ёки топшириқ берилади.

Банк траттаси – учинчи тараф фойдасига қўйиладиган тратта. У бир банк томонидан бошқасига ёки банкнинг бўлими томонидан марказий бўлимга ёхуд шу банкнинг бошқа бўлимига берилади.

Ўтказиладиган васиқа – амалдаги қонунларга мувофиқ берилган ёки имзоланган ҳужжат. У бир шахс томонидан бошқасига йўлланган сўзсиз бажарилиши керак бўлган талабни ўз ичига олади. Бу талаб ҳужжат тақдим этилиши биланоқ талаб бўйича ёки аниқ белгиланган санада ёхуд ҳужжатнинг ўзида кўрсатилган санада маълум суммадаги пулни ҳужжатда кўрсатилган шахсга ёки унинг буйруғига кўра ёхуд ушбу ҳужжатни тақдим этувчига тўлашни талаб қилишдан иборат.

Божхона ҳужжатлари. Божхона ҳужжатлари товарларни божхона чегарасидан олиб ўтиш учун расмийлаштирилади. Бу ҳужжатларга қуйидагилар киради: божхона декларацияси, импорт ва валюта лицензиялари, товарнинг қаердан келиб чиққанлиги тўғрисидаги гувоҳнома, консуллик фактураси, транзит ҳужжатлари, ветеринар, санитар ва карантин гувоҳномалари ва бошқалар.

Экспорт ва импорт лицензиялари – мамлакатга аниқ товарларни олиб кириш ва олиб чиқиш устидан назорат мавжуд бўлганда махсус давлат органлари томонидан бериладиган ҳужжатлар. Экспорт ва импорт лицензиялари тегишли экспортчи ёки импортчининг ўз мамлакатида лицензия бериш билан шуғулланадиган аризаси асосида берилади.

Экспорт лицензияси унда кўрсатилган товарларни маълум вақт ичида экспорт қилишга берилган рўхсатни ўз ичига олади.

Импорт лицензияси - унда кўрсатилган товарларнинг чекланган миқдорини ёки шундай товарларни чекланмаган миқдорда ушбу ҳужжатда айтиб ўтилган вақт давомида олиб чиқиб кетишга рўхсат беради.

Божхона декларацияси асосий божхона ҳужжати бўлиб, юкни тасарруф қилувчи шахснинг аризасидан иборатдир. Бу ҳужжат юкни тасарруф қилувчи

томонидан товарни импорт ёки экспорт қилишда божхонага тақдим этилади. Божхона декларацияси божхонага қонунда белгиланган муддат ичида тақдим этилади, бу муддат товар божхонага келиб тушган кундан бошлаб бир кундан тортиб, икки ҳафтагача бўлиши мумкин.

Баъзи ҳолларда импортчи ёки экспортчи томонидан вақтинчалик ёки дастлабки декларация тақдим этилади. Агар юк божхонага етиб келган пайтда импортчи юк ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмаса, у ҳолда импортчи дастлабки божхона декларациясини беради. Юк тушириб бўлинганидан кейин ва уни кўздан кечириб чиққандан сўнг импортчи одатдаги декларацияни беради. Товарлар омбордан сотилганда, илгари тўланган йиғинларни қайтариб бериш назарда тутилган транзит товарлар етказиб берилганда экспортчи дастлабки декларацияни беради.

Товарнинг келиб чиқиши ҳақидаги сертификат (гувоҳнома) – бу алоҳида ҳужжат тури ҳисобланади. У экспортчининг мамлакатидagi ваколатли орган томонидан берилади. Мазкур органлар товарларни белгилаб беради ва шунингдек, ушбу ҳужжатни берадиган ҳокимият органлари ёки уни беришга ваколатли органлар мазкур сертификат берилган товарларнинг муайян мамлакатдан келиб чиққанлигин аниқ тасдиқлайдилар. Хомашё ва қишлоқ хўжалик товарлари учун сертификатда уларни етказиб берадиган мамлакат, тайёр маҳсулотлар учун эса – уларни ишлаб чиқарадиган мамлакат қайд этилади. Агар божхонада декларация берилган товарнинг келиб чиқиши имтиёзли режим билан боғлиқ бўлса (имтиёзли тариф, умумий тарифдан чегирмалар, йиғинсиз олиб кириш кабилар), у ҳолда импорт пайтида бундай ҳужжат зарур бўлади.

Консуллик фактураси – экспортчи томонидан ўз мамлакатидa тайёрланган ва импортчининг дипломатик ваколатхонасига тақдим этиладиган ҳужжат бўлиб, у консуллик йиғими тўланганидан кейин тақдим этилади ва бундан ташқари импортчи томонидан счёта кўрсатилган товарни олиб кириш муносабати билан тақдим этилади.

Консуллик фактураси ёки консуллик инвойси импортчи мамлақати консулининг имзоси ва муҳрига эга бўлади, бу билан товарнинг баҳоси ва бутун товар партиясининг баҳосини тасдиқлайди. Импорт товарлари адвалор йиғин(товар баҳосидан)га тортиладиган мамлакатларда консуллик фактураси албатта талаб қилинади.

Ветеринар, санитар, фитосанитар ва карантин гувоҳномалари экспортчининг мамлақатидаги ваколатли органлар томонидан берилади ва улар хорижга чиқарилаётган товарнинг фойдаланишга яроқли ҳолда эканлигини тасдиқлайди.

Халқаро амалиётда ташқи савдо ҳужжатларининг бир хиллаштирилган шакллари кенг тарқалган. Бу соҳадаги стандартлаштириш ташқи савдо операцияларининг бутун муолажасини амалга оширишни енгиллаштирибгина қолмай, балки маълумотларни қайта ишлашнинг автоматлаштирилган тизими ва ахборотларни узатиш усулларида фойдаланишга имкон беради.

БМТ **Ягона иқтисодий комитети (ЕЭК)** доирасида бир хиллаштириш бўйича ўтказилган кўп йиллик ишлар натижасида намуна – ЯИК бланкининг бошланғич схемаси ишлаб чиқилди. У стандарт ҳужжатларни ишлаб чиқиш учун асос қилиб олинди. Шу схема асосида кейинчалик қуйидаги ташқи савдо

ҳужжатларининг стандарт шакллари ишлаб чиқилди: юклаш-жўнатиш спецификацияси, бутлаш қайдномаси, ўраш-жойлаш варағи, сифат сертификати, счёт, товарнинг келиб чиқиши ҳақидаги сертификат, консуллик фактураси; товарни юклашга топшириқ, коносамент, авиаюкхати, суғурта қилидиришга ариза, суғурта полиси.

Халқаро савдодаги намунавий шартномалар. Мунтазам равишда жаҳон бозорига товарлар етказиб берадиган контрагентлар шартноманинг стандарт, намунавий шартларини кенг қўллайдилар. Ўзбекистоннинг ихтисослашган савдо ташкилотлари ҳам ўзларининг бир хиллаштирилган шартларини, зарур ҳолларда эса— шартноманинг намунавий шартларига муқобил вариантларини ишлаб чиққанлар ва ишлаб чиқмоқдалар. Бу вариантлар биргаликда маълум товар номенклатураси бўйича ташқи савдо битимларига хос бўлган намунавий шартномаларнинг пакетини ташкил қилади. Халқаро савдо амалиётида ишлатилаётган бошқа намунавий шартномалар каби бу шартномалар ҳам тавсия хусусиятига эга.

Баъзи товарлар бўйича Ўзбекистон ташқи савдо ташкилотлари, халқаро ташкилотлар, биржа қўмиталари ёки хорижий фирмаларнинг ассоциациялари ишлаб чиққан намунавий шартномалардан фойдаланадилар. Зарурият туғилганда, унда келтирилган шартларга Ўзбекистон томонининг манфаатларини таъминловчи ўзгартиришлар ва аниқликлар киритилади.

Намунавий шартномани қўллаш битимлар тузишни осонлаштиришга ва тижорат музокараларининг яқунловчи босқичида вақтни тежашга имкон беради.

Глоссарий:

Шартнома - бу моддий-буюм шаклидаги товарларнинг олди-сотди келишувини халқаро тижорат амалиётига мувофиқ ҳужжатлашдир.

Тўлов шартлари – бу тўловнинг валютасини, усулини ва етказиб берилган товар учун ҳисоб-китобнинг тартибини, тўлов учун тақдим қилинадиган ҳужжатларнинг рўйхатини, асоссиз равишда тўловни кечиктириш ёки шартноманинг тўлов шартларини бошқача бузишлардан ҳимоя чораларини белгилаб қўяди.

Ортиш-жўнатиш ҳужжатлари – деб товарни юклаш муносабати билан тузиладиган ҳужжатлар (одатда улар шартномада санаб ўтилган бўлади)га айтилади.

Икассо тўлови ҳақидаги хабарнома – банк инкассо тўлови ўтказилганлиги ҳақида хабар қиладиган ҳужжат. Унда маблағларни жўнатишнинг батафсил маълумотлари ва усуллари келтирилади.

Банк кафолати – унга кўра банк ушбу ҳужжатда кўрсатилган шартларда айтилган тарафга кўрсатилган суммани тўлаш мажбуриятини олади.

Банк траттаси – учинчи тараф фойдасига қўйиладиган тратта. У бир банк томонидан бошқасига ёки банкнинг бўлими томонидан марказий бўлимга ёхуд шу банкнинг бошқа бўлимига берилади.

Ўтказма васиқаси – амалдаги қонунларга мувофиқ берилган ёки имзоланган ҳужжат. У бир шахс томонидан бошқасига йўлланган ва сўзсиз бажарилиши керак бўлган талабни ўз ичига олади.

Экспорт лицензияси унда кўрсатилган товарларни маълум вақт ичида экспорт қилишга рухсатни ўз ичига олади.

Импорт лицензияси унда кўрсатилган товарларнинг чекланган миқдорини ёки шундай товарларни чекланмаган миқдорда ушбу хужжатда айтиб ўтилган вақт давомида олиб чиқиб кетишга рухсат беради.

Божхона декларацияси асосий божхона хужжати бўлиб, юкни тасарруф қилувчи шахсинг аризасидан иборатдир. Бу хужжат юкни тасарруф қилувчи томонидан товарни импорт ёки экспорт қилишда божхонага тақдим этилади.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

А. Асосий адабиётлар:

1. Синецкий Б.И. Внешнеторговые операции. - М.: Международные отношения, 2004 г.
2. Рубанская Э.Т. Управление внешнеэкономической деятельностью. М.: Юнити, 2003 г.
1. Предприятие на внешних рынках: внешнеторговое дело. Учебник. под ред. С.И.Долгова, проф. И.И. Кретьова. М.: Бек, 2004 г.

Б. Қўшимча адабиётлар:

1. А. Бадов, П.Бўков. Странная сделка «Эксперт», №45, 2003г.
2. А.П. Киреев. Международная экономика. В 2-х ч.-Ч.2. Международная макроэкономика. Учебное пособие для вузов. - М., Международное отношение, 2004.
3. Boner R. The Basics of Antitrust Policy. A Review of Ten Nations and the European Community. – Wash., 2002.
4. Common Marker Law Review. 2003, №4.
5. Korah V. An Introductory Guide to EES Competition Law and Practice. – Oxford, 2003.
6. Сборник типовых контрактов. Т.: МП «ЭКТА», 2002 г.
7. www.review.uz.
8. <http://www.ananova.com>
9. <http://www.cnews.ru>
10. www.UzA.Uz
11. [http:// TheAge.com](http://TheAge.com)
12. [http:// InternetNews.com](http://InternetNews.com)